

Fornuften er en ensom ting - hvor ofte er man ikke alene om å stole på den.

Fredrik Stabel, 'norsk dusteforbunds' «far»

Om rasjonalitet¹

Notat til IN3220/4220

Svein Hovde

Mars 2023

Det blir stadig mer treffende å beskrive digital teknologi som allestedsnærværende (ubiquitous). Noe tilsvarende kan sies om begrepet rasjonalitet og fenomener som er assosiert med eller følger av dette. Mens digital teknologi både viser til en kompleks materiell realitet og en forestilling om noe som ikke kan sees eller (be)gripes, er rasjonalitet et ord for noe som primært utløser en kompleks forestillingsverden som i neste omgang materialiserer seg i handlingsvalg, løsninger og ordninger. Her skal jeg kommentere noen få sider ved dette begrepet og hvilken betydning det i dobbelt forstand har: At det er betydningsfullt eller *viktig og tungtveiende* og at det samtidig er betydningsrikt eller *mangetydig og problematisk*.

La oss starte med et enkelt og tilsynelatende litt kuriøst eksempel. Ulf Torgersen utførte for drøyt 20 års siden en liten undersøkelse av taletempo blant stortingsrepresentanter. Basert på de nøyaktige stortingsreferatene kombinert med angivelsen av de ulike innleggenes varighet kunne han fastslå at i de 50 årene fra 1945 til 1995 hadde taletempoet økt med 50%. Økningen var helt jevn – de folkevalgte snakket altså kontinuerlig fortere fra stortingets talerstol. Torgersens konklusjon var at «Taletempo står (derved) i et mangfoldig forhold til *så vel verdighet og debattdominans som argumentatorisk effektivitet*. (forf. uthev.) Torgersen 1999: 12)

Gitt stortingsrepresentantenes strengt tilmålte taletid kunne en anta at argumentatorisk effektivitet øker når en snakker raskere og dermed rekker å framføre flere argumenter og poenger på den tiden en har fått seg tildelt. Det er mer effektivt og dermed i en viss forstand også mer rasjonelt å snakke fort. Men her som i et ethvert annet tilfelle der en overveier saker og ting som angår rasjonalitet er det et MEN. Torgersen nevner verdighet som et slikt, men. Argumentene må framføres på en måte som passer til den spesielle situasjonen knyttet til å snakke fra landets viktigste talerstol. En kan ikke bare plapre i vei, men snakke på en måte som signaliserer seriøsitet, overbevisning og kunnskap. Torgersen peker også på at det hjelper lite om en fungerer som en argument-mitraljøre, om tilhørerne både i og utenfor stortingssalen ikke er i stand til å oppfatte innholdet i det som sies, altså hvis farten dreper budskapet.

Økonomisering med tid kan fremme effektivitet og oppfattes som rasjonell gitt at det ikke går alvorlig på bekostning av andre, viktige hensyn. Det virker åpenbart at overgangen fra 4G til 5G (osv. i det uendelige) er rasjonell fordi den muliggjør raskere overføring av informasjon (data). Siden tid er penger (premiss) må valg av løsninger som sparer tid være rasjonelle. Fart i utførelsen av en aktivitet, enten det dreier seg om framføring av en tale holdt av en person, frakt av varer eller transport av personer over en gitt strekning eller overføring av data, framstår som gode indikatorer på økende rasjonalitet. Dette gjelder om

---

¹ Dette er en versjon av et tidligere notat skrevet vår 22 om samme tema, som er en god del utvidet.

fartsøkningen ikke medfører økte kostnader eller andre ulemper som en bieffekt, for eksempel at overgangen fra 4G til 5G er så kostnadskrevede at en bare kan høste gevinstene på veldig lang sikt eller at selve overgangen medfører driftsproblemer, store og varige ulemper for brukerne.

Samfunnets og samfunnsmedlemmenes diskusjon med seg selv om rettesnorer for et fornuftig liv og gode livsvalg kan gjerne kokes ned til et spørsmål om rasjonelle valg. Vi kan tenke på fire litt tilfeldige valg av TV-serier som angår dette: 'Luksusfellen', 'sinnasnekkeren', 'syke samlere' eller 'Gordon Ramsey ordner opp'. Alle disse seriene handler om folk som i utgangspunktet mangler kunnskap, selvinnsikt og selvbeherskelse og derfor foretar fatalt dårlige valg som ødelegger for dem selv og andre. Dramaturgien i disse seriene handler om hvordan disse personene blir opplyst og veiledet til å gjøre bedre valg og på den måten få orden på livet sitt og dermed oppnå en mer rasjonell livsførsel eller realisere prosjekter som er levedyktige. Den eventuelle «underholdningsverdien» er her knyttet til en dramatisk forvandling eller et vendepunkt muliggjort av gode og rasjonelle hjelpere som forløses i en «lykkelig slutt». Det er et håp for alle, også de mest villfarne.

Vi tenker oss ofte at utvikling og modernisering mye handler om økende rasjonalitet og at det er dette vi beskriver med det verdiladede ordet framskritt. Dette refererer både til samfunnets mikro- og makronivå, mer rasjonelle mennesker (aktører) og mer rasjonelle systemer eller institusjoner. På begge nivå handler det om å kunne forta maksimalt evt. optimalt rasjonelle valg av midler med tanke på å nå et mål. Det er dette som kalles mål-middel-rasjonalitet og som samfunnsforskere betrakter som samfunnets overordnede reguleringsprinsipp. Sosiologen Max Weber beskrev dette med begrepet formålsrasjonalitet og betraktet drivet i denne retning som uunngåelig, men også problematisk. Weber får fram dette ved å hevde at vi i økende grad er hensatt (plassert) i *formålsrasjonalitetens jernbur*.

McDonaldisering som press i retning økende rasjonalitet

George Ritzer er særlig kjent for analysene av det han kaller McDonaldiseringen av samfunnet. I forordet til en av mange utgaver av bøker om temaet skriver han: *I have been thinking about the process of rationalization for many years. It has long been believed that bureaucracy represents the ultimate form of rationalization. However, it gradually began to dawn on me that something new was on the horizon, something that was destined to replace the bureaucratic structure as the model for rationalization. That "something" turned out to be the fast-food restaurant, most notably McDonalds.* (Ritzer 1993: xi)

Ritzers viktigste teoretiske inspirasjonskilde er Webers analyser av økende rasjonalisering og hans spådom at moderne samfunn ville bli sømløse nettverk av rasjonelle institusjoner. Ritzer hevder at det er en historisk sammenheng mellom det som i organisasjonsteorien omtales som modeller for vitenskapelig ledelse slik de opprinnelig ble formulert av F. Taylor, Henry Fords praktisering av dette i samlebåndsproduksjon av biler og prinsippene for dagens McDonalds-restauranter. Men en rekke organisasjonsforskere hadde postulert at vi var på vei over i post-fordistiske måter å produsere varer og tjenester på hevder Ritzer at disse i en god del bransjer revitaliseres fordi de fortsatt ansees for å være de mest rasjonelle måtene å produsere på.

Ritzer argumenterer for at rasjonalisering ad McDonaldrestaurantenes vei hviler på fire kriterier eller prosesser:

Den første er jakten på *effektivitet*: «The choice of the optimum means to a given end».

Ritzer nyanserer og problematiserer dette ved å peke på at hva som optimale midler og hva

som defineres som mål nødvendigvis variere avhengig av hva slags virksomhet en referer til. Dette kommer jeg tilbake til.

Det andre prinsippet er *kalkulerbarhet*. Evne til å kalkulere de ulike innsatsfaktorene som inngår i det å skape et resultat vil både være viktig for å kunne velge, dimensjonere og kombinere disse på optimale måter, men også avgjørende for å kunne evaluere om, i hvilken grad og på hvilke måter en oppnådde et resultat. I noen tilfeller vil resultater kunne leses ut av et resultatregnskap eller av aksjekurser, men ofte vil det være mer komplekst å finne ut hvilke resultater en organisasjon har oppnådd og eventuelt om disse innebærer forbedringer eller beskriver en nedadgående tendens. Universitetet i Oslo har de siste tiårene iverksatt en rekke tiltak og etablert ulike kriterier som skal gjøre dets produksjon mål- eller kalkulerbar. Plass på verdensrankingen av universiteter og hvordan denne forbedres eller forverres fra år til år kan sies å være noe som svarer til UiO's aksjekurs.

Et tredje kriterium er *forutsigbarhet*: "The increasing effort to ensure predictability from one time or place to another" (...) *A rational society emphasizes such things as discipline, order, systematization, formalization, routine, consistency and methodical operation* (Ritzer 1993: 83) Sammenholdt med trender innen moderne organisasjonsteori som betoner behovet for kontinuerlig omstilling og fornyelse kan dette lyde utdatert. På den annen side er det vanskelig å se for seg hvordan hele samfunn eller dets institusjoner og organisasjoner kan klare å fungere rasjonelt om de ikke klarer å ha en viss balanse mellom «ordning och reda» på den ene siden og evne til nyorientering på den andre.

Det fjerde og siste kriteriet er *kontroll*. Ritzer hevder at "*the great sources of uncertainty and unpredictability in any rationalizing system are people – either the people who work within these systems or who are served by them.*" (Ritzer 1993: 100) Hvis det stemmer at den menneskelige faktor er den som bringer usikkerheten inn i ellers rasjonelt drevne systemer ville den mest effektive motgift være «*the replacement of human with nonhuman technology*». Ifølge Ritzer er det akkurat dette som skjer, både hos McDonalds og i øvrige deler av arbeids- og samfunnsliv. Tenk bare på moderne betalingsmåter i butikk. For en god del år tilbake ble kasspersonalets inntasting av priser erstattet med skanning av strekkoder. Nå tar butikker i økende grad bruk av automatiske betalingssystemer der kunden selv skanner sine varer. Dette er en kombinasjon av at menneskelig teknologi erstattes med ikke-menneskelig, men også at (for)brukerne disiplineres til å gjøre jobben selv.

Irrasjonaliteten i rasjonaliteten

Tilsvarende som Weber var skeptisk til formålsrasjonalitetens jernbur problematiserer Ritzer flere sider ved McDonaldiseringen av samfunnet. Han framholder at: «rational systems inevitably spawn a series of irrationalities that serve to limit, ultimately compromise, and perhaps even undermine, their rationality. (Ritzer, side 121) Ritzer skriver at mens begrepene rasjonalitet og fornuft (reason) brukes om hverandre i mange kontekster, bruker han i denne sammenhengen disse begrepene til å betegne «antithetical phenomena». Han argumenterer altså for at jakten på rasjonalitet kan undergrave rasjonalitet i ordets ideelle forstand og at denne jakten kan ende opp som ufornuft satt i system.

Eksemplene på irrasjonaliteten i rasjonaliteten kan være at rasjonalitet i en del av et system kan ha svært negative effekter for andre deler av systemet (eksternalisering av kostnader). Insistering på at et system er rasjonelt hviler ofte på en uklarhet om hvem det er rasjonelt for. Rasjonelle produksjonssystemer kan være utmerkede for eierne av en bedrift om de gir høyere overskudd og profitter, men fatale for arbeiderne på gulvet som må utføre

drittarbeid til dårlige lønninger og med usikre arbeidskontrakter. Å fremme rasjonalitet i systemer kan ofte handle om monopolisering av fordeler høyt oppe i organisasjoner og å dytte ulempene nedover, eventuelt la kundene og forbrukerne svi. Dette dreier seg ikke bare om materielle fordeler, men også om sjølbestemmelse, rom for kreativitet og utfoldelsesmuligheter.

Et annet problem Ritzer knytter til McDonaldisering er at den fremmer former for global homogenisering og truer lokal egenart. Det kan handle om at smaken og ideen om hva som er god mat truer lokale matkulturer, at turistsjapper overalt i verden selger plast-ting 'made in China' som spiller på parodier på hva som er «typisk norsk», f.eks. en vikingehjelm eller et troll. Denne «forflatningen» av kulturen vil både svekke lokale identiteter og gjøre opplevelsene for besøkende fattigere.

Ritzer skriver om universiteter som i økende grad fungerer som fabrikker og forsøker å leve opp til globale standarder og kriterier vil svekke studentenes opplevelse av å være aktive medskapere i sin egen læringsprosess: *In sum, students may feel like little more than objects into which knowledge is poured as they move along an information-providing and degree-granting educational assembly line.* (Ritzer 1993: 142)

Det rasjonelle menneske

For mange år siden hadde jeg en sjef som med styrke hevdet følgende tese om mennesket og dets natur: «Folk roter og tuller en masse». Kanskje var dette basert på en iakttagelse som leder i en mindre kunnskapsbedrift. Til hans 'forsvar' kan det sies at jeg tenker han mente at tesen også omfattet ham selv. Det rasjonelle menneske, derimot har en helt annen karakter: Det antas at vedkommende systematisk og basert på informasjon forfølger sine egeninteresser. Innenfor ny-liberal tenkning er rasjonelle aktører nyttemaksimerende. Antagelsen er at i et fritt og demokratisk samfunn vil summen av slike aktører bli et rasjonelt samfunn der det produseres varer og tjenester (og politiske beslutninger) som er mest mulig hensiktsmessig for alle.

For at den nyttemaksimerende aktør skal kunne gjøre rasjonelle valg forutsettes konkurranse mellom alternative tilbydere slik at de som produserer varer og tjenester til god kvalitet til gunstige priser vil vinne fram i konkurransen og eliminere de som presterer dårligst. Om det skal være et marked som fungerer er det samtidig viktig å unngå monopoldannelser fordi konkurransemotivet da vil svekkes eller forsvinne.

Basert på denne modellen vil den rasjonelle (for)bruker være nøye på å orientere seg om alternative tilbydere. Om tilbudet av varer og tjenester er omfattende og det er krevende å foreta pris-sammenligninger vil det å foreta optimale valg innebære en stor jobb. Som komiker Pernille Sørensen sa i programmet «Nytt på nytt». Om jeg skal ha tid til å være en rasjonell strømkunde tror jeg ikke jeg har tid til å jobbe mer enn 50% jobb. Det som omtales her kan betraktes som et tegn på at markedet fungerer «sub-optimalt», men også at forbrukerne gjør en fornuftig prioritering av sin tid.

Det rasjonelle menneske er også knyttet til forestillinger om folk som på en eller annen måte fremmer egne interesser eller gjør valg som er hensiktsmessige når det gjelder å fremme sin egen posisjon, gjøre karriereframstøt og er flinke til å selge seg selv. På et institusjonelt nivå legges forholdene for slike prosesser til rette gjennom det som kalles «human resource management (HRM) Det som før het personalpolitikk er i dag forvandlet til HR-ledelse.

Det er reist ulike former for kritikk av den menneskemodellen som kortfattet er beskrevet foran. Et viktig bidrag var Amitai Etzionis «The moral dimension». (Etzioni 1990) Her utfordrer Etzioni forestillingen om at det eneste som motiverer mennesker innenfor økonomisk adferd er forsvar av egeninteresse. Han argumenterer for at det er noe som heter genuin altruistisk adferd og at dette ikke kan avfeies som irrasjonelt eller inkorporeres som en form for kamuflert egeninteresse. I så fall er omsorg for andre oppofrelse og solidaritet bare handlinger som forsøk på å «kjøpe seg» god samvittighet eller avlat. Etzioni argumenterer for at den moralske dimensjon ligger under en egen og helt sentral form for menneskelig fornuft og at det finnes utallige og viktige eksempler på hvordan denne virker og preger vår medmenneskelighet.

Et generelt spørsmål som stilles innenfor filosofi og humanvitenskap er om det finnes noe enkelt og entydig svar på det en kunne kalle fornuftens enhet. Kan måtene vi lever og ordner oss på reduseres til noen få enkle og generelle prinsipper: *Er «fornuft» en rasjonalitetsform som i prinsipp har en felles basis og kan realiseres som et felles grunnlag på tvers av ulike samfunns- og livsformer? Eller må vi leve med at det finnes ulike fornuftsformer, som er inkommensurable og således risikerer å måtte forbli uforstående og uforsonlige overfor hverandre?* (Pålshaugen 1997: 13)

Rasjonalitetsformer

Weber opererer med det han kaller for ulike bestemmelsesgrunner for sosial handling. Her skiller han mellom to hovedformer for rasjonell handling og to former som i en viss forstand er før-rasjonelle eller a-rasjonelle²

Weber hevder at som enhver annen handling kan også sosial handling være bestemt

1. *formålsrasjonelt*: av forventninger til hvordan ytre gjenstander og andre mennesker vil forholde seg – som igjen brukes som «betingelser» for eller som «midler» til å oppnå ønskede og kalkulerte mål;
2. *verdirasjonelt*: av en bevisst tro på at en bestemt adferd – i seg selv og uavhengig av resultatet – har en etisk, estetisk, religiøs eller annen egenverdi;
3. *affektuelet*, særlig *emosjonelt* av bestemte affekter og følelsetilstander;
4. *tradisjonelt*: av inngrodde vaner. (Weber 1999: 43)

Når Weber skiller mellom formålsrasjonelle og verdirasjonelle handlinger kan det oppfattes som en støtte til Etzionis oppfatning om en annen, moralsk dimensjon ved våre handlingsvalg og at disse også må oppfattes som rasjonelle. Før jeg kommenterer det litt nærmere kan det være grunn til å kommentere variantene affektiv og tradisjonell handling. En nærliggende tolkning er at disse handlingsformene mest tilhører fortiden fordi vi har beveget oss over i en samfunnsform som så sterkt betoner rasjonalitet og rasjonell overveielse. De fleste mennesker vil likevel erkjenne at det følelsesmessige og det vi mer intuitivt opplever som riktig eller galt kan være medvirkende eller utslagsgivende når vi foretar valg. Noen ganger kan det følelsesmessige gjøre at vi foretar valg eller gjør ting som vi ikke ville gjort om vi hadde tenkt oss bedre om. Andre ganger kan det være slik at det å «følge magefølelsen»

---

² Med a-rasjonell mener jeg at det er former for sosial handling som ikke på en fruktbar måte kan forbindes med eller bedømmes som rasjonelt eller ikke. De handler om «noe annet».

bidra til at en i en presset eller stresset situasjon gjør noe som i ettertid viste seg å være temmelig fornuftig.

Når det gjelder tradisjon eller inngrodde vaner som grunn for sosial handling vil den retningen innenfor sosiologien som kalles etnometodologien legge stor vekt på vaner som en viktig handlingsveileder. I vårt normale hverdagsliv slik det humper og går, vil en rekke små og større handlingsvalg være underlagt vanens makt. I stedet for å betrakte dette som suspekt kan vi hevde at det er hensiktsmessig at vi vanligvis ikke tar alt vi gjør opp til nøye overveielse, men antar at vi kan fortsett som før siden det har vist seg å være helt greit til å leve med. Det sies at gammel vane er vond å vende og det gjelder kanskje i særlig grad det som betraktes som uvaner. Folk flest (undertegnede innbefattet) vil for eksempel oppleve at tendensen til oppgaveutsettelse og skippertak er en uvane som en ikke legger av seg. Det samme gjelder tendensen til å innrette seg slik at en stadig får dårlig tid når en skal rekke en buss eller en avtale. Noen vil fortsett å ergre seg eller lide over det de oppfatter som en personlig skavank (en rasjonalitets-brist), andre vil kjempe for å helbrede seg selv for denne type uvane, atter andre vil forsone seg med det og forsøke å seg på seg selv og sine feil med tilgivende blikk.

Rasjonalitetskonflikter

Konkurransen eller kollisjon mellom ulike former for rasjonalitet er et sentralt tema innen forskning. Dette kan handle om intrapersonlige konflikter, altså personer som rives mellom ulike hensyn. Hva slags fornuft vil jeg skal prege mine valg? Skal jeg forfølge egeninteressen eller skal jeg i større grad legge moralske overveielser til grunn? Hvis dette er et spørsmål som til stadighet dukker opp vil en gjennomgående oppleve at en står overfor vanskelige valg eller dilemmaer. På et institusjons- eller samfunnsnivå arter dette seg som konflikter eller vanskelige avveininger mellom ulike rasjonalitetsprinsipper.

Artikkelen til Karlsson og Golay handler om rasjonalitetskonflikter i et stort sykehus. Forfatterne beskriver det problematiske møtet mellom en teknisk rasjonalitet og omsorgsrasjonalitet. Førstnevnte rasjonalitet er forbundet med *“techno-optimism, the idea that both technical and societal problems can be solved by technology and technical thinking. Technical rationality believes in a delimitation of human problems to find generalizable solutions.”* (Karlsson og Golay 2022:4) Denne tekniske rasjonaliteten møter i sykehuset det forfatterne omtaler som «the ethics of care», en omsorgsrasjonalitet som særlig forsvares av sykepleierne: *care entails taking on responsibility for both interrelatedness between individuals and also humans ‘interconnectedness with the ‘world’. (...) In caring, the focus is on the needs of the other”.* (Karlsson og Golay 2022: 3-4)

Med referanse til skillet mellom formålsrasjonalitet og verdirasjonalitet introdusert foran, kan teknisk rasjonalitet betraktes som et tilfelle av førstnevnte og omsorgsrasjonalitet et tilfelle av sistnevnte. Sykehus-caset er knyttet til innføring og bruk av digitale dokumentasjonssystemer i sykehus, særlig pasientjournaler. Slike journaler representerer ikke noe nytt i helsesektoren, de ble introdusert for flere tiår siden. Det har imidlertid vist seg vanskelig å få innført slike systemer på en måte som ivaretar de ulike hensyn som må tas innenfor et system som må kunne håndteres av ulike profesjoner, sykepleiere, leger og administratorer, som sikrer personvern og pasientsikkerhet, som er fleksibelt, men samtidig presist og pålitelig. Flere ankepunkter er reist mot slike systemer blant annet at brukerne, særlig sykepleiere, føler at løsningene er innrettet slik at de kan brukes til å overvåke brukerne gjennom en mer nitid registrering av deres bevegelser og handlingsvalg gjennom

arbeidsdagen. Generelt opplever pleiejournalenes mest sentrale brukere, sykepleierne at «HIS do not make their work more effective».

Sykepleiernes opplevelse av innføringen av HIS (health information systems, var at dette var en styringsreform som ikke lettet deres arbeidshverdag, men tvert imot gjorde den mer komplisert:

HIS are normally acquired and implemented by a decision of the management and handed down to the staff to use. Often, predesigned tools are acquired without an attempt to adapt them to the needs of the local users. The process of implementation thence follows a technical rationality enforcing generalized processes which often do not fit the local, relational and particular work processes that nurses actually perform. (Karlsson og Golay: 5)

Når forskerne oppsummerer erfaringene med HIS konkluderer de med at de tekniske systemene hindret sykepleierne i å ivareta en arbeidsetikk fokusert på å tilby helhetlig pleie for å ivareta pasientenes helse og velvære i vid forstand; at datasystemene fokuserte på medisinske indikatorer isolert sett; at det var svært tidkrevende å oppfylle systemets dokumentasjonskrav; generelt at deres yrkes stolthet og ideer om god pleie ble tillagt mindre vekt hos sykehusledelsen enn deres krav om økende økonomisk effektivitet og tillit til teknologi som et hensiktsmessig middel for å realisere dette målet.

Studien til Karlsson og Golay er en fortelling om hvordan konkurrerende rasjonaliteter kan komme i konflikt med hverandre innenfor en organisatorisk kontekst. En mulig refleksjon over denne beskrivelsen er at teknisk rasjonalitet og omsorgsrasjonalitet prinsipielt ikke lar seg forene. En alternativ og mer konstruktiv vri kunne være å spørre hvordan en kunne tilpasse og innrette teknologien slik at den i større grad ble oppfattet som en støtte for de sentrale brukerne av systemet – her sykepleiere og pasienter. Hvis disse ble involvert (brukermedvirkning), hvilke endringer av systemene kunne det innebære? Et system som i mindre grad var basert på «data-on» og i større grad på «hands-on», hvordan kunne en tenke seg at det var utformet?

Individuell rasjonalitet kontra samfunnsmessig rasjonalitet

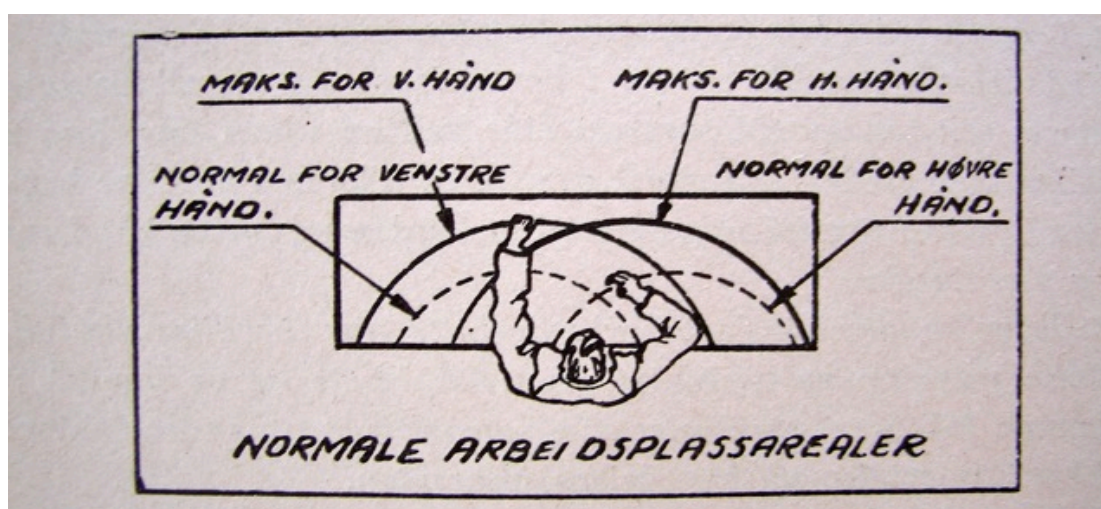
En annen variant av rasjonalitetskonflikter gjelder spenningen mellom det individer velger og det som er tjenlig for kollektivet, eventuelt at det å opptre rasjonelt kan lede inn i det som i sosiologien omtales som selvødeleggende prosesser. Et tilfelle av dette ble formulert av økonomen Robert Lucas. Han argumenterte for hvis folk virkelig opptrådte rasjonalt ville de basert på tidligere erfaringer lære av disse og lage prediksjoner av hvordan det var smart å foreta fremtidige valg. Han postulerte at *“past information would be completely useless for predicting the future”* (Taleb 2001: 98) Et eksempel på hvordan dette kunne fungere i praksis er dette: *«If rational traders detect a pattern of stocks rising on Mondays, then, immediately such a pattern becomes detectable, it would be ironed out by people buying on Friday in anticipation of such an effect».* (Taleb 2001: 98)

Dette er et av utallige eksempler på hvordan handlinger basert på individuelle rasjonelle overveielser, når de aggregeres, leder til det motsatte resultat av det som var intendert. Det er altså potensielt en konflikt både mellom ulike former for rasjonalitet og mellom rasjonalitet på individ- og systemnivå. Tilsvarende fenomen er beskrevet innen samfunnsøkonomien som svinesykler. Høye priser på svinekjøtt på et tidspunkt vil lede til en overinvestering og overdreven satsing på produksjon av svinekjøtt, noe som resulterer i overproduksjon og fallende priser i neste omgang. Et parallelt eksempel vil være at et yrkesvalg peker seg ut som attraktivt fordi det er mangel på folk i dette yrket. Det kan føre til

at for mange studenter søker seg til dette yrket med overproduksjon til følge. Dette er nettopp eksempler på «selvødeleggende profetier»

Arbeidsplassarealer, grafisk design og rasjonalitet

Tayloristiske perspektiver på arbeidsorganisering er basert på å angi prinsipper for det en kan kalle praktisk rasjonalitet. Tenk dere en arbeidstaker som står eller sitter ved en kontorpult eller en arbeidsbenk. Tegningen under hentet fra et klassisk verk om rasjonell arbeidsorganisering, viser hvordan denne arbeidsplassen bør utformes. Tanken er at tingene som skal mobiliseres i en arbeidsoperasjon bør være innenfor rekkevidde uten kroppsforflytning. Henholdsvis de stiplede og heltrukne halvsirklene angir normal og maksimal rekkevidde for høyre og venstre hånd.

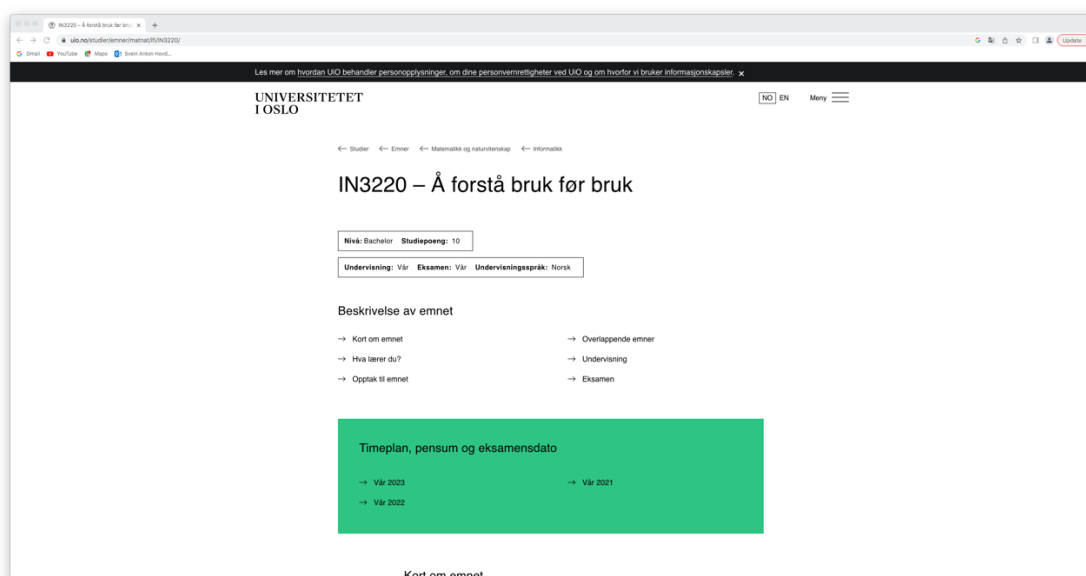
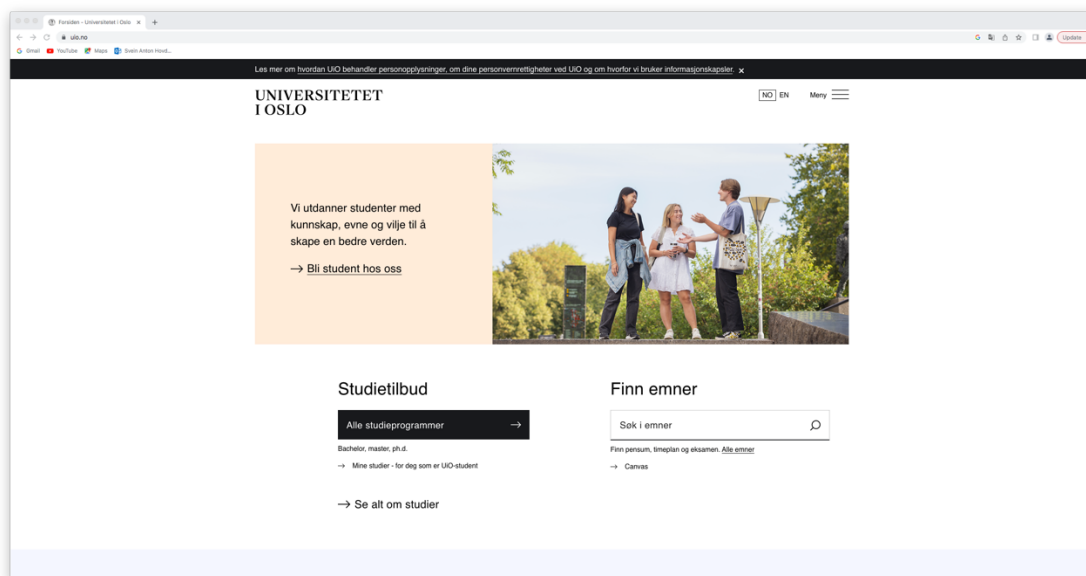
Når arbeidet har endret karakter fra omgang med fysiske objekter på en kontorpult eller arbeidsbenk til manipulering av digitale objekter på en skjermflate endres bevegelsesområdet og bevegelsesmåten fundamentalt. Vi beveger fortsatt blick, hender og særlig fingre, men nå for å touche, sveipe, knipe, flytte markøren og klikke. Som ikke-bruker av smarttelefon og nettbrett, men hyppig bruker av PC/Mac med tilhørende datamus eller styreflate, handler forflytninger mye om den distanse markøren må flyttes under manøvrering i dokumenter og på Internettssider når disse skal åpnes, lukkes eller bearbeides.

For to år siden fikk UiO ny visuell profil. I den forbindelse uttalte kommunikasjonsdirektør Berit Kolberg Rossiné følgende: *Vårt nye design skal ivareta universitetets sterke posisjon både nasjonalt og internasjonalt. Det skal fungere godt i alle digitale flater og gi enhetene større fleksibilitet til å uttrykke seg, samtidig som vi ivaretar en helhet.* Dette kan betraktes som begrunnelsen eller «rasjonalet» bak den nye profilen. Det lyder flott og velbegrunnet. Som ansatt ved UiO og flittig bruker av UiO sine sider kan en reflektere over egne erfaringer med endringen.

På neste side vises en skjermdump av UiO sin hjemmeside (forsiden). Jeg opplevde det nye designet som langt i overkant luftig med store og fine illustrasjoner (bilder av studenter). Dette kan fungere godt som «velkomsthilsen» til nye studenter, men være mindre egnet for en som bruker sidene hyppig og med et instrumentelt ønske om å komme raskest mulig til saken. Med referanse til figuren over er det som om arbeidsområdet «eser ut» og en må forflytte seg mye lengre (med markøren) enn tidligere for at

sider du er ute etter skal komme innenfor rekkevidde. Profilen med «luftig» design er gjennomført, noe også skjermdump av emnesiden for IN3220 (og IN4220) viser. Personlige opplevde jeg den nye visuelle profilen som dårligere enn den gamle. Jeg ville foretrukket et mer komprimert oppsett, som innebar god oversikt over de vanligste veiene videre, til for eksempel biblioteket, webmail og emnesider uten å måtte endre skjermbildet ved hjelp av forflytninger.

Med forbehold om at den nye visuelle profilen kan fungere bedre om UiO-sidene brukes fra smarttelefon eller nettbrett, oppleves denne som mindre hensiktsmessig i daglig bruk enn den gamle. Det prinsipielle poenget her er at å lage en visuell profil som oppleves rasjonell for alle brukergrupper er en stor utfordring.³ Et annet poeng er at hensynet til fornyelse og

³ Hvor ofte tenker en ikke om diverse hjemmesider at, huff, huff! Hvorfor opplyser de ikke om det en vanlig bruker i utgangspunktet vil være mest opptatt av å få vite, for eksempel åpningstider? En får inntrykk av at designerne av disse sidene i for liten grad har klart å forestille seg hva brukere flest trenger å få vite.

stadige tilpasninger til «grafiske trender» (som pushes av firmaer som lever av å selge slikt) også innebærer en tilpasningskostnad. Disse dreier seg om at gamle brukere må reorientere seg og finne ut av hvor ting er og bruke tid og krefter på å bli fortrolig med det nye. Kanskje en fornuftig tilvenning, men like fullt en utgiftspost («transaksjonskostnad»).

Praktisk fornuft konkretisert i konseptet lettbank

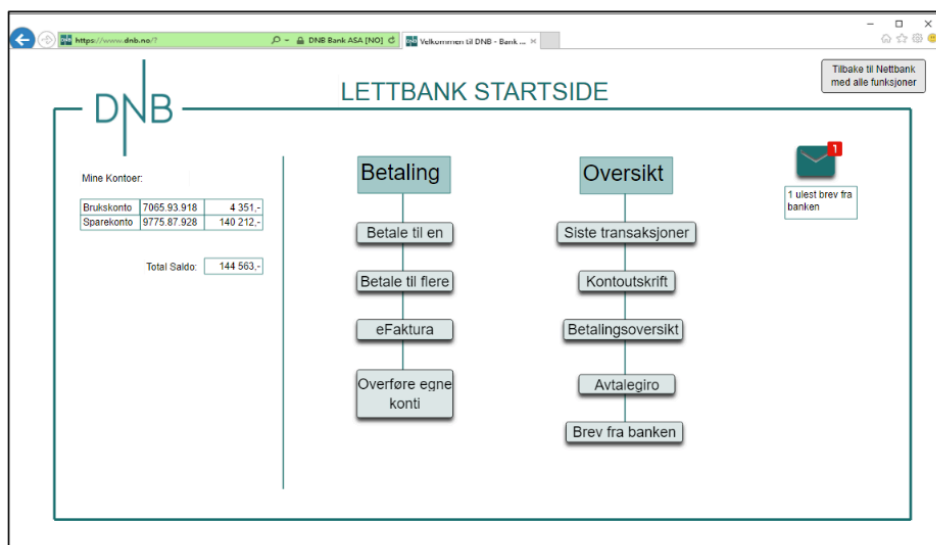
Det vi tenker på som praktisk fornuft forbindes generelt med instrumentalisme, mål-middel eller formålsrasjonalitet, jfr. det som er skrevet om rasjonalitetsformer foran. Denne kan på individnivå være forbundet med at en person ønsker å forfølge et mål på den enkleste, billigste eller raskeste måten. Snarveien er raskere enn omveien, altså er det gode grunner til å velge den. Her skal jeg diskutere dette med referanse til Karoline Helene Starks masteroppgave på informatikk om eldres bruk av nettbaserte tjenester. (Stark 2016) Hun introduserer *lettbank* som et alternativ til den/de eksisterende versjoner av *nettbank*.

Bakgrunnen for prosjektet til Stark er de veldokumenterte erfaringene med problemer eldre opplever i bruken (eventuelt ikke-bruken) av nettbank. Fra bankenes side er det et sterkt ønske om å få alle kunder over på nettbank, men denne overgangen har blitt utsatt eller forsinket på grunn av at en god del kunder sliter med å ta denne i bruk. Stark gjennomførte et PD-prosjekt basert på deltakelse av en gruppe eldre beboere ved et sykehjem i Oslo. Hun skriver at «tanken bak dette forslaget var at det helt og holdent skulle være basert på det deltakerne hadde bidratt med, slik at resultatet ble mest mulig slik de selv ønsket» (Stark 2016:114) Hun støttet seg til en framgangsmåte som kalles «future workshops» (FW). Det er en metode som setter en gruppe mennesker (her eldre) til å utvikle nye ideer eller løsninger av sosiale problemer som oppleves komplekse (her bruk av nettbank).

I prosessen i retning generering av et løsningsforslag gjennomgikk gruppen tre faser: En kritikkfase som dreide seg om å identifisere hva som ikke fungerte i nåværende versjon av nettbanken og prøve å finne ut av hvorfor det ikke fungerer. I drømmefasen ble det formulert ønsker om hvordan en ville at det alternative systemet skulle se ut. Noen av disse drømmene var ikke realiserbare, for eksempel hvordan en kunne klare seg uten bruk av kodebrikke. I den tredje fasen, implementasjonsfasen ble det utviklet, diskutert og prioritert ulike designforslag. I den avsluttende diskusjonen skriver Stark at dette var en framgangsmåte som førte til «at jeg sitter igjen med god innsikt i deltakernes synspunkter på internett-tjenester generelt og et spesifikt grensesnitt (Stark 2016:128)

Figuren på neste side viser det designforslaget gruppen endte opp med å velge. Hun diskuterer designforslaget relatert til fem designprinsipper: Synlighet, affordance, begrensninger, tilbakemelding, mapping og konsistens. Den foreslåtte nettsiden gir en tydelig indikasjon på hva som finnes der, hva en kan gjøre og god kontroll over mulighetene som finnes (*synlighet*) (s.129) Den gir også gode hint om hvordan noe best skal brukes, for eksempel tydelige visuelle hint om hva som fungerer som en knapp man kan trykke på (*affordance*) (s.129-30). Nettsiden er konstruert slik at den setter begrensninger for hva som er mulig å gjøre i en gitt situasjon og leder brukeren på rett vei. (*begrensninger*) (s.131) Forslaget gir brukerne tydelig beskjed om hva som har blitt gjort og gode muligheter til å skjønne hva man gjør (*tilbakemelding*) (s.132) og forholdene mellom «knapper» og det som skjer ved interaksjonen med programmet er åpenbar og intuitivt forståelig. (*mapping*) (s.132-33) Det siste designprinsippet er ivaretatt ved at like operasjoner og like elementer går sammen for å utføre like oppgaver. Når samme output gir samme type output oppleves

systemet som *konsistent*. (s.133) Stikkordene gitt over (inspirert av D.Normans designtenkning) kan også betraktes som kriterier for subjektivt opplevd rasjonalitet i interaksjonsdesign.

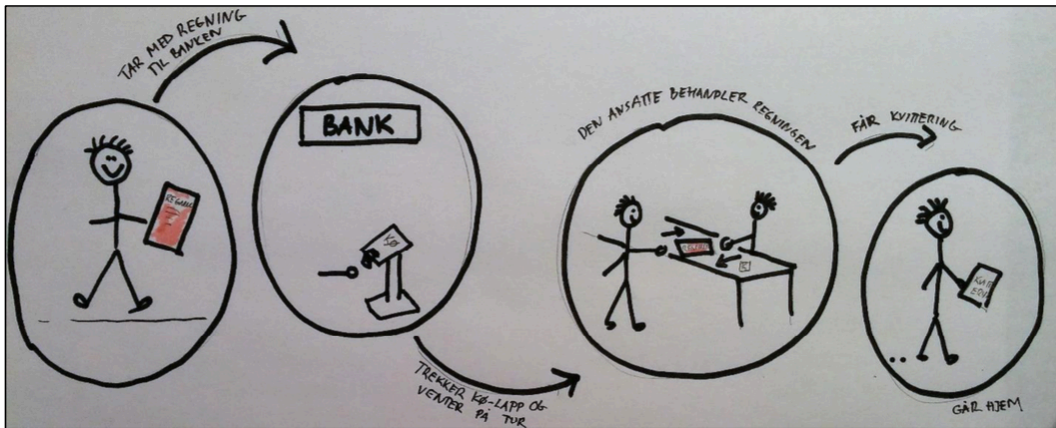

Kilde: Stark 2016: 128

Ordet subjektivt er her verdt å understreke fordi det er vanskelig å tenke seg en løsning som vil foretrekkes av alle. Om dette skriver Stark: De eldre på Ensjøtunet likte utelukkende det alternativet som lettbank nå er basert på best, men det var det alternativet jeg likte minst. Det er interessant å finne ut at man kan ha så forskjellige meninger. (Stark 2016: 133) Det er interessant at det forslaget Stark selv ville foretrekke beskriver hun blant annet med begrepet «luftig», en karakteristikk jeg foran har brukt som innvending mot den nåværende utgave av Universitetets internettsider. Kanskje en indikasjon på alders- eller generasjonsspesifikke preferanser.

Eldre mennesker har gjerne et bilde av seg sjøl som bankkunde, ikke som et virtuelt forhold, men som en fysisk transaksjon, der en som kunde var «bestiller» og bankansatte bak skranken var tjenestevillige utførere.⁴ Dette er illustrert i figuren på neste side:

⁴ I forbindelse med et ærend hos DNB, Lillehammer var jeg vitne til et interessant «eldre-opprør». Det var lang kø og ditto lang ventetid. Kundene som hopet seg opp i lokalet var vitne til at de ansatte, som det også var en god del av, småpratet, lo og ruslet rundt bak skranken. Kun en kasse var betjent. Dette førte til at det sprakk for en eldre dame med rullator. Hun bykset fram mot skranken og holdt en høylytt tordentale mot den elendige servicen, til kraftig applaus fra andre kundene. Det førte til at de bankansatte raskt inntok plassene bak skranken og tilsvarende raskt avvirket køen. Begynnelsen på slutten for personlig tjenesteyting i bank?

Kilde: Stark 2016: 136

Poenget med denne figuren er å indikere hva som fortsatt kan inngå i de eldres mentale modeller av relasjonen mellom dem og banken. Begrepet konseptuelle modeller står sentralt i designtenkning. Hvis slike modeller skal kunne fungere godt må en ideelt sett umiddelbart forstå hvordan noe fungerer og hvordan det skal brukes. Dette kan også brukes til å prøve å forstå hva mange eldres sterke motstand mot å bruke nettbank slik den i dag er designet. «Dette kan ha sammenheng med de underliggende konseptuelle modellene, fordi organiseringen i nettbanken ikke stemmer overens med den eldre generasjons mentale modell. (Stark 2016: 135) Stark sin studie aktualiserer tilsvarende problemer som de Suchman (1987) beskriver i sin studie og som er gjenkjennelige for de fleste av oss, antakelig også en del yngre mennesker: Hva står i veien og hva trenger en, for i spesielle, konkrete situasjoner å kunne gjøre rasjonelle valg som er forståelige og gir mening for den som foretar valgene?

Rasjonalitet, følelser og dømmekraft

Vi tenker oss gjerne at det er en forbindelse mellom å være rasjonell («fornuftig») og å gjøre kloke valg. Samtidig kan det oppfattes å være en konflikt mellom rasjonelle overveielser og klokskap. Vi har noe som heter «sunn fornuft» som noen ganger kan stå i motsetning til det som betegnes eller framstilles som rasjonelle valg. Sunn fornuft er basert på tommelfingerregler og intuisjon, mens rasjonelle valg betraktes som kunnskapsbaserte og forankret i vårt intellekt. Rasjonalitet konnoterer til intelligens, sunn fornuft også til noe som angår følelser og praktisk erfaring.

En interessant behandling av hvordan vi kognitivt og språklig forholder oss til grunnlaget for menneskelige handlingsvalg er behandlet av Cian, Krishna og Schwartz (2015) i en artikkel med tittelen: *Positioning Rationality and Emotion: Rationality is Up and Emotion is Down*. Forfatterne hevder at vi prøver å gjøre «metafysiske» størrelser som fornuft og følelser mer begripelige ved å knytte disse til steder i kroppen. Rasjonalitet er forbundet med tenkning og dermed til hodet og hjernen. Følelser, tenker vi oss er, assosierer språklig til hjertet. Vi kan stille spørsmål av typen «har du hjerte til å ikke besøke din gamle mor i jula» og appellerer dermed til vår samvittighet og våre følelser.

Cian et.al. gjorde en empirisk studie som synes å bekrefte at vi bruker språklige metaforer i tråd med prinsippet om at rasjonaliteten tilhører hjernen og følelsene hjertet og at romlig betraktet er følelsene «lavere-stående». I denne studien tar de ikke opp spørsmålet

om hvor intuisjonen hører hjemme. Det er fristende å tenke seg at intuisjonen kan lokaliseres enda lengre ned enn følelse, at den kan være plassert i magen. Når vi reagerer intuitivt kan det hende vi sier at «jeg stolte på mavefølelsen». Dette kan i noen grad være erfaringsbasert. Vi har hørt folk si «jeg fikk umiddelbart vondt i maven» når de opplevde noe ubehagelig og foruroligende. Metaforene vi bruker for å uttrykke ting som ikke umiddelbart kan sanses eller fullt ut forstås basert på persepsjon kan noen ganger brukes på helt ubevisste og kanskje også misvisende måter, men de kan også være veiledende og hjelpe oss til bedre selvinnsikt og til å plassere ting inn i en fenomenverden på en begripelig måte.

I omgang med teknologi stilles det ulike krav til oss som brukere og designere. Vi vil lage og bruke systemer som fungerer godt, som er lette å lære og bruke, som hjelper oss å løse de utfordringene vi står overfor med metoder vi behersker og som vi moralsk kan stå inne for. Dette fordrer mobilisering både av intellekt og følelser og muligheter til å forene disse ulike handlingsmotivene. I presentasjonen av studien til Karlsson og Golay ble det beskrevet et tilfelle av åpen konflikt mellom ulike hensyn eller rasjonaliteter.

Digitale løsninger kan være forførende på den måten at de i prinsippet setter oss å oppnå resultater og nå mål raskere og sikrere enn det vi ellers hadde hatt mulighet til. I boka «digital dømmekraft» (Engen, Giæver og Mifsud (red), 2017) argumenteres det for at vår omgang med digital teknologi ikke bare handler om å kunne beherske og forstå denne rent intellektuelt, men også å kunne foreta kloke valg basert på sunn dømmekraft. I boka gis det en rekke eksempler på hvordan dette kan aktualiseres. Eksempelvis kan bruken av sosiale medier forutsette aktsomhet, ettertenksomhet og evne til å besinne seg. Dette gjelder uansett om problemet er hatefulle ytringer (som rammer andre) eller ubetenksomhet som medfører at en blir et offer for nettsvindler (som rammer en selv).

Et ganske uskyldig eksempel som nevnes i boka dreier seg om konflikten mellom raske løsninger og de som er sikrere og gir bedre kvalitet:

Studier av elevers bruk av kilder viser at elevene ofte foretrekker å bruke Internett framfor lærebøker. En viktig grunn til å bruke Internett og Wikipedia framfor lærebøker er at de førstnevnte er søkbare og resultatene kommer raskt. Studier viser at studenter er villige til å ofre på kravet til troverdighet dersom de får rask og tilgjengelig informasjon. (Engen, Giæver og Mifsud (red), 2017: 46)

Dette siste eksemplet bringer oss tilbake til noe jeg innledet dette notatet med. Siden spørsmålet om rasjonalitet assosieres så sterkt med økonomisering med knappe ressurser (særlig tid og penger) er det nærliggende å se for seg følgende resonnement:

Raskere ≈ bedre ≈ mer rasjonelt

Er raskere taletempo på Stortinget og kjappere søkerresultater i jakten på informasjon og kunnskap å foretrekke under enhver omstendighet? I dette notatet har jeg problematisert og også forsøkt å nyansere begrepet rasjonalitet. Overveielser om hva som er rasjonelt kan ikke løsrives fra spørsmål om rasjonelt for hvem, under hvilke betingelser og med tanke på hva? Vi lever i en kultur og en politisk økonomi som mye er innrettet mot å jakte formålsrasjonalitet. Samtidig er vi både som individer og på samfunnsnivå dømt til å erkjenne at dette langt fra er et endeframt prosjekt. Det slår stadig feil og dømmer oss til å måtte forholde oss til dilemmaer, foreta vanskelige avveininger eller inngå nødvendige kompromisser.

Konversasjon mellom far og sønn om å handle korrekt ⁵

Lao: *What is the most correct choice you ever made?*

Weiwei: Choices must be made all the time. I chose to ask you to ask questions, and you chose to do it. To make judgments among two or more alternatives in this exchange between you and me exemplifies formal behavior, and that behavior later will be spread into society through the media. When that happens, things that originally seemed private and utterly trivial take on special significance. They also can stimulate your imagination and your expectations, leading you, perhaps, to trick questions or to questions based on what you know about me, including the way I give flatly honest answers to questions during intellectual exchange.

For me, in order to call any choice 'correct,' it must be a response that is appropriate in a particular time and situation. I have done many interviews and regard this one, with you, as more important than the others. It benefits both of us. Life is in flux; choices depend on specific times and places. Irrational choices might sometimes be correct, and rational ones might not possess permanent correctness.

Spørsmålet om å peke ut «det mest korrekte valg» handler i høy grad om rasjonalitet. Et slikt

spørsmål kan en forholde seg til ved å *absoluttere*, altså å relatere svaret til «objektive» eller almene målestokker for hva som er rett og galt. I rasjonalitetsdiskurser tjener gjerne forestillingen om «det nyttemaksimerende individ» som den idealtypisk rasjonelle aktør innen konvensjonell mikroøkonomi. I makroøkonomien vil tilsvarende Taylorismens ideer om «scientific management» tjene som et eksempel. I våre dager vil New Public Management dreie seg om optimalt innrettede målestokker og motivasjonssystemer som binder sammen det effektivt virkende marked og det nyttemaksimerende individ i ett samvirkende rasjonelt arrangement.

Ai Weiwei sitt svar viser i en annen retning ved å *relativisere* spørsmålet om det korrekte. Dette vil være relatert til det som passer under en bestemt omstendighet. Dermed er vi tilbake til en «kjepphest» vi har ridd i løpet av dette emnet. Svaret på hva

som er det gode, det rette og for den saks skyld det rasjonelle (fornuftige) vil alltid være forbundet med noe som er situert og som må vurderes fra tilfelle til tilfelle. Hva som oppfattes som korrekt kan derfor ikke besvares definitivt eller en gang for alle. Det korrekte og det rasjonelle er begge størrelser relatert til noe spesifikt i tid og rom.

⁵ Dette er et utdrag av en «samtale» mellom Ai Weiwei og hans den gang 11 år gamle sønn Ai Lao. Weiwei er kanskje Kinas internasjonalt mest kjente kunstner. Han er nå i eksil og bor i Europa. Utsnittet gjengitt over er det første av tjue spørsmål Weiwei utfordret sønnen til å stille faren. Sønnen tok utfordringen svært motvillig, men når han først aksepterte å gjøre dette, endte det med tjue meget kloke, vriene og prinsipielt interessante spørsmål. Spørsmål og svar ble publisert i 'Document' i desember 2020. <https://www.documentjournal.com/2020/12/ai-weiwei-answers-20-questions-from-his-son-ai-lao/>

Referanser

- Cian, L., Krishna A, & Schwartz N. (2015). Positioning Rationality and Emotion: Rationality is Up and Emotion is Down, i *Journal of Consumer Research* Vol 42: 632-651
- Etzioni, A. (1988). The moral dimension. Towards a new economics. The Free Press, New York
- Engen, B.K., Giæver, T.H. og Mifsud, L. (2017). Digital dømmekraft. Gyldendal, Oslo
- Pålshaugen Ø. (1997): Kritikk av den ene fornuft. Spartacus forlag, Oslo
- Ritzer, G. (1993). The McDonaldization of society. Pine Forge Press, London
- Salminen-Karlsen, M. & Golay, D (2022): Information systems in nurses' work: Technical rationality versus an ethic of care, i *New Technology, Work and Employment*, 1-18
- Stark, K.H. (2016). "Du må vite hvor du skal lete». Eldres bruk av nettbaserte tjenester. Masteroppgave, Institutt for informatikk, UiO, Oslo.
- Taleb, N.N., (2001): Fooled by Randomness. The hidden role of Chance in the Markets and in Life. Texere, New York
- Torgersen, U. (2005): Styre og stell. Artikler i utvalg 1966-2002. Unipub forlag, Oslo